

PAZINŠTINA: SREDIŠNJA ISTRA U RIMSKO DOBA

Zemljopisni pojam središnje Istre obuhvaća šire područje Pazinštine, tj. Grad Pazin s dijelovima susjednih općina. Na tom je području, izvan agera kolonija u Puli i Poreču, a do granice s provincijom Dalmacijom, malo poznatih antičkih lokaliteta, uglavnom su to nalazi natpisa koji posredno svjedoče o naseljenosti prostora u antici. Samo je jedan nedavni nalaz ostataka građevina iz antičkog doba. Topografski se mogu identificirati dvije skupine nalazišta natpisa, jedna oko Kašćerge, druga oko Pazinskih Novaki i Gologorice, što upućuje na postojanje raspršenih seoskih skromnih naselja djelomično romaniziranih potomaka domorodačkog stanovništva, Histra, koji svoj predrimski identitet još svjedoče imenima. Imenski obrasci često predstavljaju amalgam latinskog obiteljskog i autohtonog histarskog imena, ali ima i natpisa sa sasvim latinskim imenima. To nisu dovoljno jaki dokazi stupnja romanizacije, ali omogućuju barem skicirano raspravljati o akulturaciji, miješanju dviju kultura i identiteta. S obzirom na geomorfološku sliku područja, flišni teren s dubokim brazdama vododerina i neplodnih naslaga lapora, jasno je da nije bilo potencijala za intenzivnu poljoprivredu, što je utjecalo na razmjerno rijetku naseljenost. Orografija terena otežava i komunikaciju, ali je jasno da se dvije jezgre raspršenih naselja mogu povezati s izlazima ka riječnim dolinama, Mirni i Raši, te morskoj obali na zapadnoj, odnosno istočnoj obali Istre.

Ključne riječi: Pazinština, antika, romanizacija, epigrafija / *Key words: Pazin area, Antiquity, Romanization, epigraphy*

Kao u mnogim sličnim situacijama, definicija pojma „središnje Istre“ rezultat je nekoliko kriterija koji se međusobno isprepliću i nemoguće ju je jednoznačno koristiti. Pazinština, jezgra zemljopisnog pojma „središnja Istra“, obuhvaća prostor bivše Općine Pazin (do 1993.) koji se protezao od Sv. Petra u Šumi do Lupoglava, uključujući Tinjan, Karojbu i Motovun na zapadu, a Gračišće i Cerovlje na istoku¹. Manji dio na jugozapadu (Tinjan, Karojba) nalazi se na podlozi karbonantih stijena (paleogen, mezozoik), a veći dio na paleogenom flišu.² Razlika u geološkoj podlozi utjecala je na gustoću, način i vrstu naseljavanja, kao i na prometnu povezanost, komunikacije i stupanj očuvanosti antropiziranih ostataka iz starijih (pra)povijesnih razdoblja.

Gravitacijsko središte od srednjeg vijeka je Pazin, sjedište feudalne vlasti Habsburgovaca i njihovih vazala, Pazinske knežije³ koja se protezala upravo na području bivše Općine Pazin. Grad se snažnije počeo razvijati od 19. stoljeća, od jezgre koju su činili feudalni Kaštel i okolno podgrađe.⁴ Osnivanjem novih općina 1993. godine, Grad Pazin je sveden na područje od Zamaska i Kršikle do Trviža i Lindara, većim dijelom na flišnoj geološkoj podlozi (osim područja Trviža i Starog Pazina s okolnim selima). Upravno

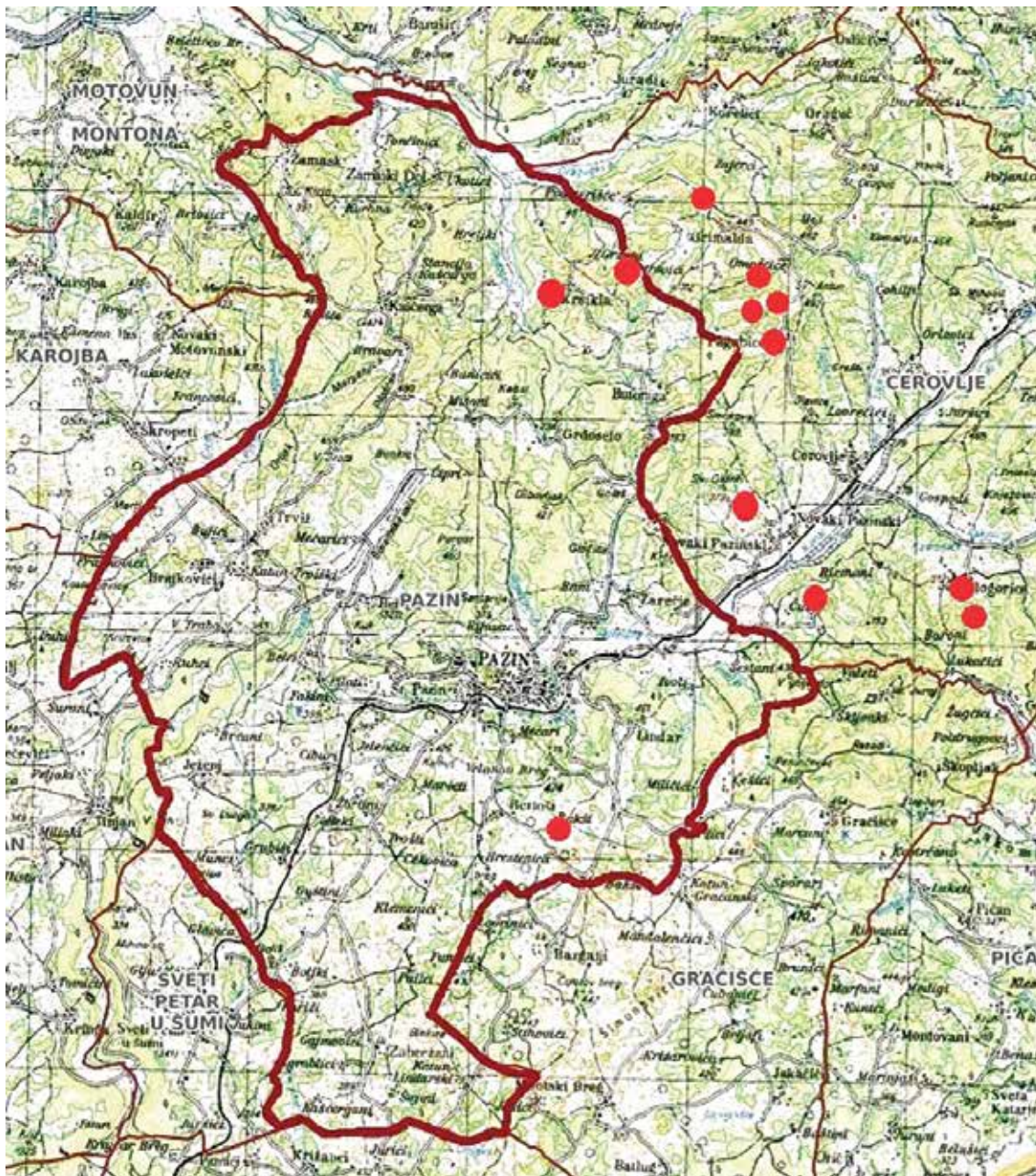
1 Pentek 1989: 141–163; autor nažalost ne donosi definiciju zemljopisnog pojma „Pazinština“.

2 Roglić 1975: 9; Riđanović 1975: 171–175.

3 De Franceschi 1964.

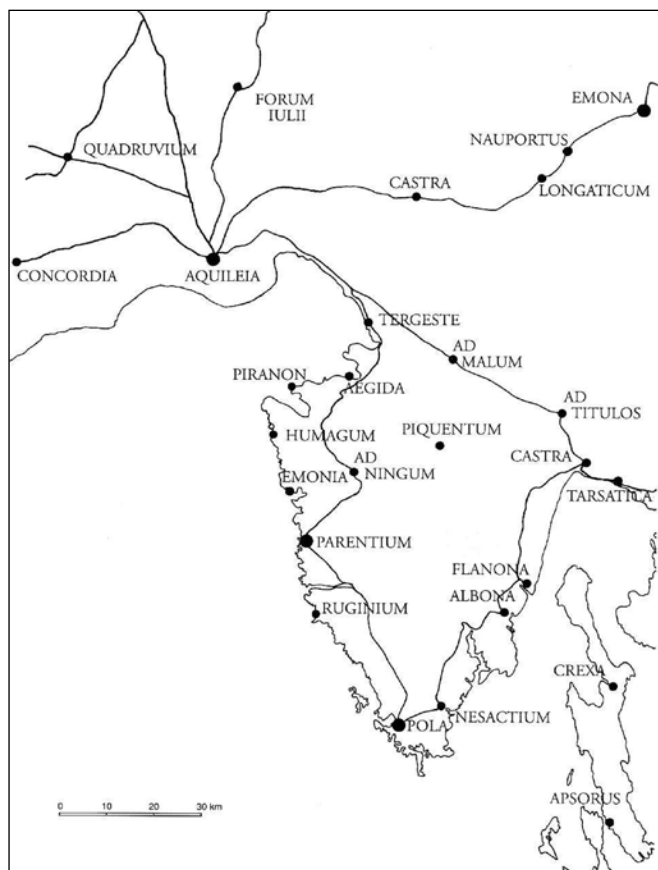
4 O urbanizmu grada Pazina do 19. stoljeća usp. Slukan Altić 2014; Zidarić 2014.

područje Grada danas se prostire na površini od 136,54 km², sastoji se od 18 naselja i 12 mjesnih odbora, ali topografiju arheoloških lokaliteta nije uvijek prikladno, a ni moguće, objasniti u okvirima današnjih ili nedavnih granica upravnih jedinica (sl. 1). U daljnjoj su prošlosti granice i komunikacijski pravci nedvojbeno bili sasvim drugačiji, tako da ćemo u arheološka i povijesna svjedočanstva rimske antike na Pazinštini uključiti podatke i nalaze s područja koje je u antici predstavljalo – prema danas nepotpunim saznanjima – upravnu i komunikacijsku cjelinu središnje Istre, a ne obazirući se na današnju ili nedavne administrativne granice.

Sl. 1. Granice Grada Pazina s označenim mjestima nalaza antičkih spomenika (Geoportal, Državna geodetska uprava; dopune autorove) / Fig. 1. Borders of the City of Pazin with marked locations of ancient monuments (Geoportal, State Geodetic Administration; Author's Additions)

Kao što je dobro poznato, Istra je u sastav rimske države ušla u 2. stoljeću pr. Kr., nakon tzv. drugog histarskog rata,⁵ ali tek od sredine 1. stoljeća pr. Kr. osnivaju se gradovi, rimske kolonije na obali, *Pola*⁶ i *Parentium*⁷, a tu možemo uključiti i *Tergeste*⁸. To je bio početak sustavne romanizacije, akulturacije, tj. postupnog prodora rimske civilizacije među Histre, odnosno Liburne⁹ na istočnoj obali oko Učke i Labina. Oni su u trenutku rimskog osvajanja bili autohtoni stanovnici poluotoka, a s osnivanjem kolonija počinje doseljavanje, plansko i spontano, rimskih građana. Grade se ceste i luke, a *Ruginium* (Rovinj), *Emonia* (Novigrad), *Humagum* (Umag) i *Piranon* (Piran) su kao gradovi nastali tek u kasnoj antici, od 4. stoljeća¹⁰. *Ad Ningum* je cestovna postaja na prijelazu rijeke Mirne (*Ningum fl.*) između Grožnjana i Vižinade, a *Piquentum* (Buzet) i *Aegida* (Kopar)¹¹ su kao naselja potvrđeni u prvim stoljećima, baš kao i municipiji *Alvona* (Labin) i *Flanona* (Plomin) u liburnijskom dijelu Istre. Takav raspored naselja¹² s gradskom fizionomijom (*Pola*, *Parentium*, *Tergeste*) i onih s vjerojatno visokim stupnjem približavanja gradskoj fizionomiji (*Aegida*, *Piquentum*, *Flanona*, *Alvona*) ostavlja poveću bijelu mrlju u središnjem dijelu poluotoka, gdje takvih naselja jednostavno nema (sl. 2).

Sl. 2. Karta Istre i okolnih područja u antici, s gradovima i glavnim komunikacijama (izradio autor) / Fig. 2. Map of Istria and surrounding areas in Antiquity, with cities and major communication routes (created by the Author)

5 O događajnoj povijesti usp. Liv. (41, 1–13); Križman 1997: 194–231; pregled bibliografije: Starac 1999a: 7–10.

6 Fraschetti 1983; Zecchini 2014.

7 Šašel 1992.

8 Fraschetti 1975; Sisani 2017.

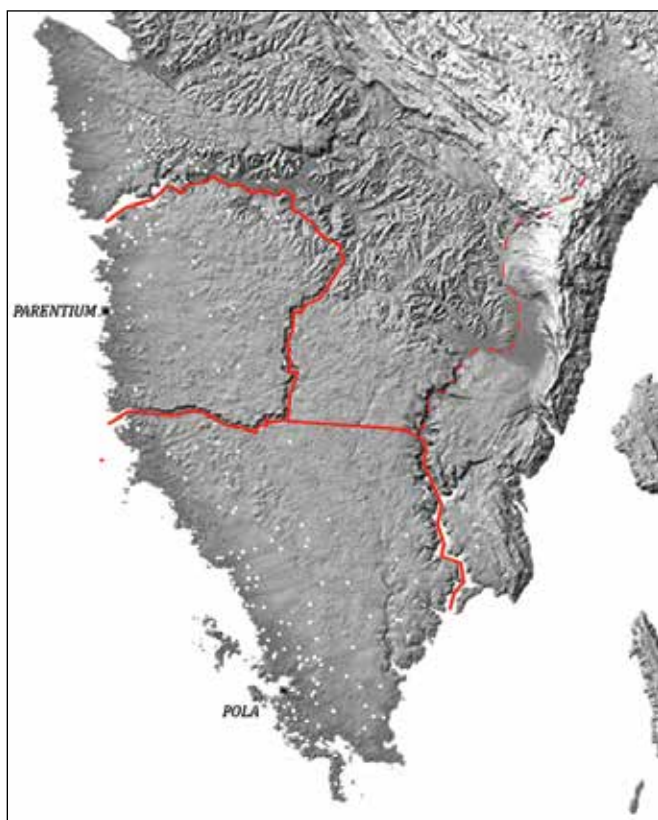
9 Starac 2000.

10 Matijašić 2012: 150–151.

11 Iako se ponekad tvrdi da su *Piquentum* i *Aegida* imali municipalni status, to nije potkrijepljeno povijesnim izvorima, usp. Zaccaria 2023: 36.

12 O pisanim izvorima za zemljopisne pojmove naselja usp. Vedaldi Iasbez 1994: 279–429.

Svaki je grad – kolonija illi municipij – upravljao i okolnim područjem (*ager*), kojim je osiguravao gospodarsku samodostatnost, barem do neke mjere.¹³ Radilo se o poljoprivredi kao izvoru hrane za preživljavanje, iako se u rimsko doba dio potrebnih prehrambenih i drugih materijala dobavljao i trgovinom, ponekad i iz jako udaljenih krajeva rimske države. Opseg agera u pravilu je najviše ovisio o poljoprivrednom potencijalu okolice, ali mogao se protezati i na puno širem području iz drugih razloga gospodarske, političke ili komunikacijske prirode. Zato je bilo vrlo važno precizno znati dokle seže nadležnost jedne gradske zajednice, a na ključnim su točkama, ako nije bilo prirodnih granica (rijeke, jezera, planine), bile postavljene i granične oznake.¹⁴ Tri su kolonije, *Tergeste*, *Parentium* i *Pola*, bile na morskoj obali, ali ageri su im se u unutrašnjosti protezali na široko okolno područje. Njihovo razgraničenje nije poznato u svim detaljima, već se može rekonstruirati samo u grubim crtama, imajući u vidu prirodne značajke reljefa kao najvažnijeg čimbenika komunikacije (sl. 3). Područje pulske kolonije obuhvaćalo je čitavu južnu Istru od Limskog zaljeva do Raškog zaljeva, tako da je granica tekla linijom koja spaja Kanfanar i Sutivanac. Parentinsko se područje prostiralo između Limskog zaljeva i Limske drage do Mirne ispod Motovuna, pri čemu je granica većim dijelom bila određena geomorfologijom, prirodnim značajkama.¹⁵

Sl. 3. Karta Istre s ucrtanim granicama-kolonijских agera te moguće granice Desete regije i provincije Dalmacije, bijele točke su rimskodobni arheološki ruralni lokaliteti (autor: D. Bulić, dopune autorove) / Fig. 3. Map of Istria with marked boundaries of colonial agri and possible boundary of the Tenth Region and the Province of Dalmatia, the white dots are roman archaeological rural sites (author: D. Bulić, Author's additions)

13 Panciera 2006: 928.

14 Matijašić 1988.

15 Nedavno je na temelju epigrafskih, onomastičkih pokazatelja izneseno mišljenje da su možda područja oko Kringe, Tinjana i Karojbe bila izvan parentinskog agera, usp. Zaccaria 2023: 39–40, što znači da su pripadala onome što nazivamo „središnjom Istrom“.

Poseban problem predstavlja pitanje agera tergestinske kolonije, kojim su se tijekom 19. i 20. stoljeća bavili mnogobrojni povjesničari (Pietro Kandler, Bernardo Benussi, Pietro Sticotti, Attilio Degrassi, Lujo Margetić, Giovanni Lettich, Alka Starac...),¹⁶ a njihove zaključke ne može se jednostavno sažeti, jer su ponekad i oprečni. Međutim, svode se na to da je izvorni prvobitni ager kolonije *Tergeste* obuhvaćao područje od Sesljana (Sistiana) do rječice Osp (Rio Ospo) kod Milja (Muggia), ili do Rižane (lat. *Formio*)¹⁷ kod Kopra, a na Krasu otprilike crtom današnje državne talijansko-slovenske granice. U jednom je trenutku, možda u rano Augustovo doba, kad je granica Italije premještena s Rižane na rijeku Rašu,¹⁸ tergestinskoj koloniji na upravljanje pridodano i šire područje zaleđa od Soče (tal. Isonzo, lat. *Aesontius*) do Raše (tal. Arsa, lat. *Arsia*), odnosno do Mirne (tal. Quieto, lat. *Ningus*). Je li se područje širilo postupno ili u jednom zahvatu nije poznato, a teško je i pretpostaviti. Općeprihvaćeno je u svakom slučaju mišljenje da je cijela sjeverna i središnja Istra (do Učke i Raše na istoku) na neki način pripadala tergestinskom ageru.

Rimsko upravno pravo poznavalo je dva instituta kojim se manje romanizirane i zabačenije zajednice priključivalo većim urbanim središtima poput kolonija: atribuciju i kontribuciju.¹⁹ Dok je *contributio* pripajanje manje urbane zajednice većoj (to je pretpostavljeno za slučaj Egide, koja da je priključena Tergestu, ali postoje i ozbiljne protimbe), *adtributio* je pripajanje autohtonih zajednica obližnjoj koloniji ili municipiju.²⁰ To je model koji je vjerojatno bio primijenjen za područje sjeverne i središnje Istre, tj. za Buzeštinu i Pazinštinu. Zajednice koje su bile na taj način priključene većem gradskom središtu u pravilu su bile slabije romanizirane, a često se radilo o zabačenim i teže dostupnim dijelovima teritorija. Kako su sva osvojena područja uvijek bila proglašena imovinom rimskog naroda, tj. države, stanovnici atribuiranih područja plaćali su zakupninu (*vectigal*) na zemljišta koja su koristili, bez obzira na oblik organizacije područja.

Pisani izvori, prvenstveno Plinije Stariji,²¹ izrijekom spominju nekoliko autohtonih zajednica koje žive u zaleđu istarskih kolonija: *Fecusses*, *Subocrini*, *Catali*, *Menoncaleni*, *Carni*. Kako su na tom popisu Karni jedini nedvojbeno prepoznatljiv entonim, a obitavali su u zaleđu Tergeste, pretpostavlja se da je popis složen od Pole prema sjeveru, a većina mišljenja u lociranju tih zajednica priklanja se smještaju Fekusa u središnjoj Istri,²² iako su sljedeći Subokrini, koji žive na području od Vipave do Divače (*sub Ocra* – Podnanos²³). Fekusi su zacijelo južno od Subokrina, a to znači na području Sežane i Kozine, na raskršću cesta koje su iz Tergeste vodile prema Emoni (Ljubljana) i Tarsatici (Trsat – Rijeka).²⁴ Na taj način ostajemo prikraćeni za etnička imena autohtonih zajednica južno od Čićarije, ali za rekonstrukciju etničke situacije u središnjoj Istri nema pouzdanih izvora.

Arheološka topografija rimske Istre, tj. kartografsko bilježenje lokaliteta, pokazuje vrlo zanimljive značajke rimskog naseljavanja:²⁵ izvan gradova su poljoprivredna područja oko kolonija bila katastarski podijeljena na pravilne čestice (centurijacija), što je bila osnova za dodjelu zemljišnih posjeda rimskim građanima, doseljenicima, kolonistima. U Istri su centurijacijom bila pokrivena područja Pole i Parenčija, a u posljednje

16 Golemu bibliografiju o problemu granice tergestinske kolonije usp. u Zaccaria 2023.

17 Santangelo 2016: 112. Mišljenja su podijeljena: Sisani 2017: 134 misli da je *Formio* danas Osp(o), a Zaccaria 2012: 115 i Degrassi 2014: 136, misle da je Rižana.

18 Degrassi 1954: 54–60, misli da je to bilo između 18. i 12. pr. Kr., te da je to posljedica procjene da je stanovništvo potpuno romanizirano; Valvo 1997: 16.

19 Laffi 2015: 155.

20 Starac 1999a: 30.

21 Plin. *Nat. hist.*, 3, 133: *Incolae Alpium multi populi, sed inlustres a Pola ad Tergestis regionem Fecusses, Subocrini, Catali, Menoncaleni iuxtaque Carnos quondam Taurisci appellati, nunc Norici.*

22 Npr. Degrassi 1954; Lujo Margetić 1979–1980: 95; Vedaldi lasbez 1994: 244, gdje je i starija literatura.

23 Vedaldi lasbez 1994: 98–100.

24 Marion 1998: 132–134.

25 Matijašić 1988; Bulić 2014a.

vrijeme izgleda da su dokazani tragovi takve katastarske podjele i na području između Mirne i Dragonje,²⁶ dakle na području koje je bilo atribuirano tergestinskom ageru.²⁷ Na području središnje Istre centurijacije nema, a tome odgovara i uvid u gustoću istarskih arheoloških lokaliteta s tragovima naseljenosti, koja je vrlo slaba. Osnovni oblik naseljenosti agera rimskih kolonija je „rustična vila“ (*villa rustica*), središte imanja sa zgradom ili zgradama za stanovanje i s gospodarskom komponentom (staje, spremišta, tijesci za ulje i vino, radionice).²⁸ Na karti distribucije ruralnih nalazišta jasno se vidi da ih na području Pazinštine – prema današnjim spoznajama – uopće nema,²⁹ s iznimkom jednog novog nalaza južno od Pazina, kraj sela Bakši (vidi niže).

Dva su tome glavna razloga: središnja Istra je prometno izolirana od glavnih tokova rimskoga gospodarstva duž zapadnog priobalja, a geomorfološke karakteristike, brdovito flišno područje, ispresijecano bujičnim tokovima, pedološki i klimatološki drugačije od zapadnog priobalja,³⁰ nije bilo pogodno za ekstenzivnu poljoprivredu kakva se razvijala duž zapadne obale. Drugim riječima, središnja Istra je za rimsko gospodarstvo, za rimsku poljoprivredu bila manje zanimljiva jer je proizvode sa zemlje teže dopremiti do luka na zapadnoj obali. Cijena prijevoza kopnom bila je višestruko veća od morskog ili riječnog transporta.³¹

Od rimskog osvajanja Istre 177. godine pr. Kr. do osnutka kolonija u Cezarovo doba i naseljavanja rimskih građana – kolona duž zapadne obale, arheološki i historiografski podaci su vrlo skromni i ne pružaju odgovor na pitanje što je bilo s autohtonim Histrima, niti koji je bio stupanj interakcije između njih i Rimljana (rimskih trgovaca) u 2. i u prvoj polovici 1. st. pr. Kr. Da su doticaji postojali dokazuju mnogobrojni nalazi rimskog republikanskog novca, ali većini nije poznat kontekst nalaza.³² Osim toga, kad je o nalazima rimskog republikanskog novca riječ, valja imati na umu da je on kolao još do početka Augustovog doba, tj. do kraja 1. st. pr. Kr., tako da nije uvijek mjerodavan za precizno datiranje arheološkog konteksta u kojem se pronađe. Gradinska naselja također ne pružaju čvrste dokaze o naseljenosti u posljednjim stoljećima Rimske Republike, radi se uglavnom o slučajnim površinskim nalazima materijala koji se može datirati u kasno latensko doba.³³ Međutim, na barem tridesetak prapovijesnih gradinskih naselja ima i tragova naseljenosti u rimsko doba, a od toga ih je gotovo polovica u sjevernoj Istri (Bužeština).³⁴ Kontinuitet života jamačno je morao biti izraženiji u unutrašnjosti, podalje od mora i glavnih komunikacija, ali na području Pazinštine nema ni mnogo gradinskih naselja: 4–5 ih je koncentrirano oko Tinjana i Kringe,³⁵ a još 15-ak oko Kašćerge, Boruta i Pazina, ali većinom su to pretpostavljene gradine, vjerojatne ali ne i sigurne.³⁶ Jasno je vidljivo da su gradine malobrojnije na izrazito flišnom terenu sjeverno od Pazina, no je li to posljedica erozije ili slabije naseljenosti, ili oba razloga, za sada nije moguće reći.

26 Marchiori 2013; Bulić 2014a: 39–61.

27 Bernardini – Vinci 2020: 133.

28 Zbog terminoloških razloga, ono što se u antičkim tekstovima zove *villa rustica* bolje je nazvati „ruralna arhitektura“, jer se odnosi na sve vrste rimskodobnih izvangradskih građevina, usp. Bulić 2014a: 91–93.

29 Bulić 2014a: 67.

30 Riđanović 1975: 181–183; Pentek 1989.

31 Jedna procjena govori o odnosu između cijene prijevoza morskim i kopnenim putom, čak 1 : 28; usp. Matijašić 1998: 439. Druga procjena je radikalnija, 1 : 35, usp. Russel 2018: 114. Treća procjena, u kojoj su uspoređene vrijednosti i za predindustrijsku Englesku i Francusku, kaže da je u Dioklecijanovom ediktu o cijenama taj omjer 1 : 42, usp. Russel 2013: 95–96.

32 Miškec 2002; gotovo svi nalazi novca republikanskog razdoblja potječu s lokaliteta duž zapadne obale Istre i iz neposrednog zaleđa, od Buja do Bala i Nezakcija, osim po jednog denara iz Buzeta i Motovuna (oba su izgubljena, Miškec 2002: 53 i 64).

33 Guštin 1986: 42–44; Mihovilić 2001: 108.

34 Bulić 2014b: 67.

35 Buršić-Matijašić 2007: 298–331.

36 Buršić-Matijašić 2007: 397–422; radi se o Bermu, Draguču, Pazinu, Hrastenici i Sv. Mariji Magdaleni kraj sela Bazgalji.

Što god je bila sudbina pokorenih Histra poslije osnivanja kolonija *Pola* i *Parentium*, oni nisu nestali, dio se počeo asimilirati u desetljećima nakon toga, u Augustovo doba ili početkom 1. stoljeća. Oni bliže kolonijama ili prometnim pravcima počeli su preuzimati rimski način života, ali u Histra izoliranih u središnjoj Istri to je teklo mnogo sporije i površnije. Da je proces akulturacije bio možda spor, ali nezaustavljiv, svjedoče mnogobrojni antički natpisi s autohtonim, nerimskim, histarskim imenima.³⁷ Onomastički prežitci odraz su čuvanja duhovnih, identitetskih tradicija u novom kulturnom okruženju rimske civilizacije, pri čemu moramo pretpostaviti da su preživljavali i drugi identitetski čimbenici koje u materijalnim ostacima više ne možemo prepoznati.

Arheološki ostatci iz antičkog razdoblja na pazinskom su području izrazito malobrojni, a antička arheologija do sada nije obraćala pažnju na skromne tragove naseljenosti, niti se njima bavila. U antičkom krajoliku postojale su i efemerne konstrukcije poput privremenih nastambi i nastambi siromašnih zajednica na najnižem stupnju društvene ljestvice. Antička arheologija se često bavi monumentalnom arhitekturom gradova i seoskih palača, većih naselja, a zapostavlja terenska istraživanja kojima bi se prepoznali takvi tragovi. Oni često jesu identificirani u sustavnim topografskim istraživanjima, najčešće kao površinske nakupine antičke keramike, bez detaljnijeg određenja. Klasifikacija rimskodobnih nalazišta najčešće polazi od sheme grad – selo (*vicus*) – vila (*villa*, luksuzno imanje) – farma (skromno imanje),³⁸ a površinske raspršene nakupine antičkog keramičkog materijala često se tumače i kao rezultat rasipanja stajskog gnojiva u kojem se nalaze i ulomci posuđa koji su bačeni na gnojište uz farmu.³⁹ Novijim sustavnim projektom topografskog istraživanja najefemernijih arheoloških ostataka rimske antike u Toskani 2009.–2014. uspjelo se prepoznati nekoliko skromnih građevina, vjerojatno za privremeni boravak tijekom poljskih radova ili obrade plodova sa zemlje,⁴⁰ a i rekonstruirati mikroelemente krajolika u vrijeme klasične antike.

Za područje Pazinštine, međutim, imamo jako malo podataka, pogotovo onih o tragovima naselja, arhitekture: pretežu nalazi natpisa, uglavnom nadgrobni, koji ipak na svoj način svjedoče o naseljenosti teritorija, jer su se pokojnici pokapali u blizini obitavališta. Na taj način nam postojanje u kamenu uklesanih natpisa potvrđuje da su građevine bile vrlo krhke, građene vjerojatno većim dijelom od organskih materijala (drvo, šiblj, slama) koji ne ostavljaju jako vidljive tragove, a erozija je zbog flišnog karaktera terena učinila ostalo. Natpisi su bili pronađeni u više navrata, neki u 18. i 19. stoljeću, a većina 1920-ih i 1930-ih, a samo jedan razmjerno nedavno. Svi osim ovog potonjeg objavljeni su u standardnom korpusu istarskih natpisa u okviru niza *Inscriptiones Italiae*.⁴¹ Neki su bili pronađeni ugrađeni u seoske kuće i gospodarske objekte, upotrijebljeni kao građevinski materijal (*spolia*), no obzirom da su svi od mjesnog kamena, nisu doneseni izdaleka. Osim toga, tih 13 danas poznatih natpisa može se svrstati u dvije topografske skupine, što bi moglo predstavljati dvije raspršene naseobinske aglomeracije: jedna na malom području sjeverno od Pazina, između Kršikle, Pagubica i Grimalde, na međusobnoj udaljenosti 3–4 km, a druga (manje brojna) na području oko Gologorice, istočno od Pazina. Jasno je da se radi o raspršenoj naseljenosti, u obliku zaselaka, pojedinačnih imanja na kojima je živjela po šaćica ljudi, sigurno ne više od jedne obitelji.⁴²

37 Rendić-Miočević 1981b; Križman 1991: 19–35; 97–179.

38 Potter 1979: 120–137; Attema, Schoerner 2012;

39 Bintliff, Snodgrass 1988

40 Bowes 2020: 11–12.

41 Degrassi 1936. U nastavku se koristi standardna kratica *Inscr. It.*, 10, 3, s brojem spomenika u katalogu, čemu smo dodali podatak o mrežnoj bazi natpisa Epigraphic Database Rome (www.edr-edr.it), s kraticom EDR. Drugi važni referentni priručnici su *CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum* (Theodor Mommsen), *ILJug – Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXI repertae et editae sunt* (Anna i Jaro Šašel), Ljubljana 1986. i *OPEL – Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum*, I–IV, Wien 1994.–2002.

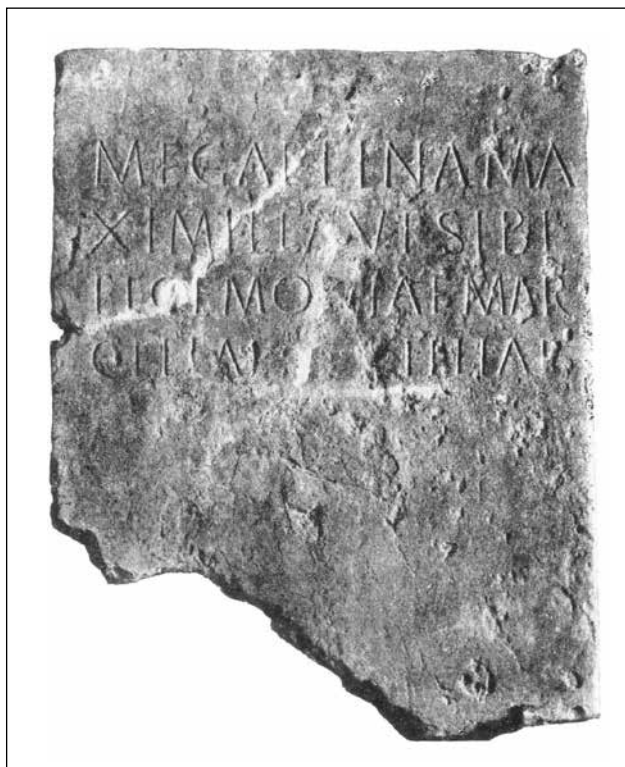
42 Slična gustoća nalaza (natpisa) bilježi se i sjevernije, na prostoru Buzeštine, gdje oni pokazuju i slične formalne, strukturne i onomastičke značajke. Usp. Starac 1995; Starac 2007.

1. Kršikla

CIL 5, 447 = *Inscr. It.* 10, 3, 187 = EDR007804: stela bez obruba, vapnenac, 95 x 77,5 x 9 cm. Nalazila se ugrađena u kuću obitelji Sloković u Kršikli, prenesena u pulski Muzej 1927. (sl. 4).

Megaplina Malximilla v(iva) f(ecit) sibi / et Gemoniae Marcellae filiae

Megaplinus/Magaplinus i *Megaplina/Megaplina* je autohtono histarsko obiteljsko ime, s nekoliko potvrda na natpisima iz okolice Kopra⁴³, Roča⁴⁴ i sela Juradi ispod Marčenigle,⁴⁵ a kćerino ime *Gemonia* je vjerojatno također histarsko,⁴⁶ dok su *Maximilla*⁴⁷ i *Marcella*⁴⁸ tipična i vrlo raširena rimska osobna imena. Već ovdje vidimo prožimanje autohtonog obiteljskog imena s osobnim rimskim, radi se dakle o već djelomično romaniziranim osobama. Po paleografskim značajkama datira se u razdoblje prijelaza 1. stoljeća pr. Kr. u 1. stoljeće po Kr.

Sl. 4. Natpis iz Kršikle (prema *Inscr. It.* 10, 3, 187) / Fig. 4. Inscription from Kršikla (after *Inscr. It.* 10, 3, 187)

2. Petrovići kraj Frki (Kršikla)

EDR147150: stela, ploča pravokutnog oblika, pješčenjak (?), 85 x 50 x 8 cm.⁴⁹ Do 2003. je bila ugrađena u popločenje štale obitelji Krnjus, a bila je pronađena 20-ak godina ranije na oranici pod Sv. Duhom (danas nepostojeća crkva) kraj sela Frki. Prenesena je u pulski Muzej, gdje ima inv. br. A27646 (sl. 5).

Calediae / Proculae / lib(ertae) Tertulla / ann(or)um L[V]

Natpis je stajao na grobu oslobođenice Kaledije Prokule koja je poživjela 55 godina, a spomenik je podignula *Tertulla* koja svoj društveni položaj nije specificirala. Datira se u prvu polovicu 1. stoljeća. Obiteljsko ime Kaledija nije često, analogija ima u južnoj Italiji, naročito u Laciju i Kampaniji, te sporadično u sjevernoj Africi i Germaniji,⁵⁰ ali nekoliko Kaledija poznato je i s dva natpisa, danas izgubljenih, iz Poreča⁵¹ i Kringe.⁵²

43 Ariol kraj Kopra, brončana ploča s desetak imena pripadnika obitelji Magaplina: *Inscr. It.* 10, 3, 30; EDR007656. Usp. Križman 199: 128.

44 Zaselak Rim kraj Roča, *Inscr. It.* 10, 3, 142; EDR007759.

45 *Inscr. It.* 10, 3, 119; EDR007736.

46 Na natpisu iz Rima kraj Roča također se javljaju zajedno *Megaplinus* i *Gemonia*: *Inscr. It.* 10, 3, 142; EDR007759.

47 *OPEL* III, 69.

48 *OPEL* III, 54.

49 Starac 2008.

50 *OPEL* II, 22.

51 *Inscr. It.* 10, 2, 30; EDR133160: *C. Caled(ius) C. l. i T. Caled(ius) M...*

52 *Inscr. It.* 10, 2, 208; EDR134053: *P. Caledius C. f., C. Caledius*, spomenik se do Drugog svjetskog rata nalazio u zgradi pazinske Općine, nakon toga je nestao. Ako je područje oko Kringe zaista bilo izvan parentinskog agera, usp. Zaccaria 2023: 39–40, poveznica s područjem Kršikle bila bi logična.

3. Omošćice kraj Pagubica (Grimalda)

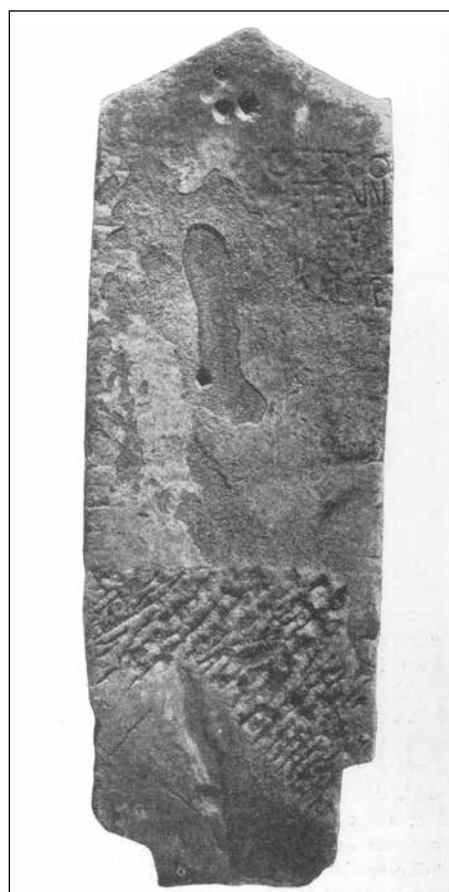
Inscr. It. 10, 3, 181 = EDR007798: stela s trokutastim vrhom i usadnim trnom, 182 x 65 x 15 cm, jako oštećene površine. Zamijećena je 1927. u ogradnom zidu vinskog podruma Ivana Paulovića, te je 1930. prenesena u Pazin, u zgradu Općine. Nakon 1945. više joj nema traga (sl. 6).

L. [R]e[mm]io Terio / [---] et Enn(iae) / [---Mate?]rnae / [---] Rem[mius] / parent(ibus) be[n]e[m]e[n]tibus f(ecit)

Površina stele je mjestimično jako oštećena, tako da je restitucija nekih dijelova natpisa, koji je uklesan samo na gornjem dijelu ploče, nesigurna. Obiteljsko ime *Remmius* javlja se još i na natpisu s Buzeštine (Duričići kraj Roča),⁵³ ali u više je navrata zabilježeno na natpisima u Venetu (Padova, *Altinum*), kao i drugdje u Italiji.⁵⁴ Ako su točne restitucije ženskih imena *Ennia*⁵⁵ i *Materna*⁵⁶, i to su tipična latinska imena, česta u epigrafiji Apeninskog poluotoka i provincija. Datira se u prijelaz iz 1. stoljeća pr. Kr. u 1. stoljeće po Kr.

Sl. 5. Natpis iz Petrovići kraj Frki (prema Starac 2008) / Fig. 5. Inscription from Petrovići near Frki (after Starac 2008)

Sl. 6. Natpis iz Omošćica kraj Pagubica (prema *Inscr. It.* 10, 3, 181) / Fig. 6. Inscription from Omošćice near Pagubice (after *Inscr. It.* 10, 3, 181)

⁵³ *Inscr. It.* 10, 3, 178. U zaseoku Breg kraj Roča je natpis sa ženskim imenom *Remia*, *Inscr. It.* 10, 3, 176.

⁵⁴ Najviše u sjevernoj Italiji, s jednim primjerom i u Dalmaciji, usp. *OPEL* III, 25.

⁵⁵ *OPEL* II, 117.

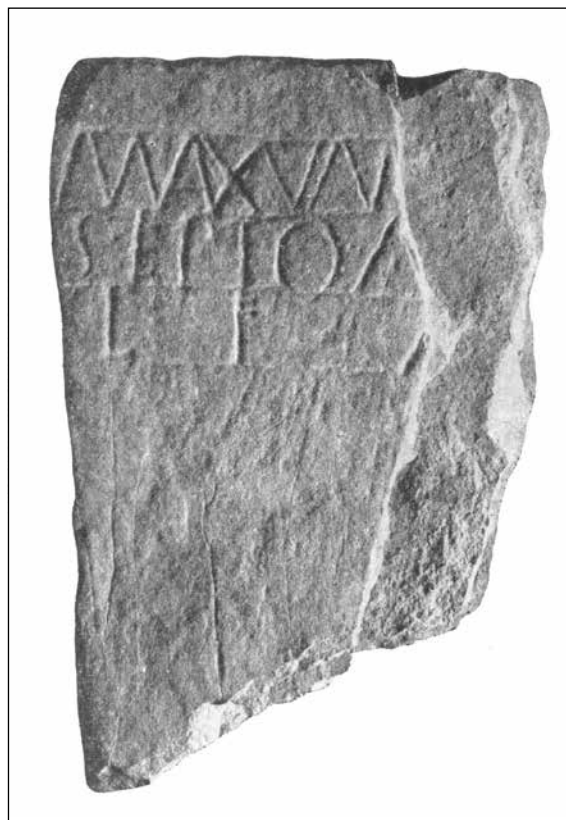
⁵⁶ *OPEL* III, 65.

4. Pagubice (Grimalda)

Inscr. It. 10, 3, 182 = EDR007799: ulomak stele bez obruba, pješčenjak, 43 x 29 x 11 cm, s natpisom u tri reda, desni rub je odlomjen. Bila je pronađena 1930. na posjedu Rajmunda Tominića iz Pagubica, na istom mjestu gdje je 1924. bila pronađena stela s jako oštećenom površinom natpisa, tako da su se razabirala samo dva početna slova prvog retka.⁵⁷ Oba su odnesena u Pazin, gdje su bila izložena, zajedno s drugim spomenicima s tog područja, u zgradi Općine. Degrassi u publikaciji 1936. već navodi da je nestala („Periit in curia Pisinensi“) (sl. 7).

Maxum[a] / Septo[nia?] / L. f. an(norum) [...]

Dvodjelno ime Maksume Septoni-je sastoji se od varijacije čestog imena *Maximus / Maxima*, ali u obliku *Maxuma*, koji se također često javlja u natpisima.⁵⁸ Oblik drugog imena također je derivat čestog oblika *Septimus / Septima*,⁵⁹ ali naš je oblik jedini primjer s inačicom *Septo...*, za koju je pretpostavljena restitucija *Septonia*. Mišljenje da se radi o imenu s tipičnim autohtonim dočetakom *-onius / -onia* nalazimo kod nekih autora.⁶⁰

Sl. 7. Natpis iz Pagubica (prema *Inscr. It.* 10, 3, 182) / Fig. 7. *Inscription from Pagubice (after Inscr. It. 10, 3, 182)*

5. Omošćice, kraj Pagubica (Grimalda)

CIL 5, 462 = *Inscr. It.* 10, 3, 183 = EDR007800: žrtvenik s reljefima na bočnim površinama i natpisom na prednjoj. Bio je pronađen u masliniku kad se gradila crkva sv. Bartula, a natpis je nestao, poznat je samo u rukopisnoj predaji (C. De Franceschi).

Virtia Maxim(a) / v(iva) f(ecit) / C(aio) Virtio Severo / patri

Obiteljsko ime je često u Italiji, manje u provincijama,⁶¹ a u Istri su poznata dva primjera, u Poreču i Sv. Lovreču Pazenatičkom.⁶² Imena ničim ne odaju autohtonu etničku pripadnost, radi se o Italcima, ili pak o potpuno romaniziranim potomcima autohtonih stanovnika središnje Istre.

⁵⁷ L. C... ili L. O..., *Inscr. It.* 10, 3, 184; EDR007801; prema sačuvanom opisu, na zabatu stele bio je reljef dva dupina s paterom između njih, a u donjem dijelu ploče dva sučeljena bika; usp. Degrassi 1929: 402. Prenesen u zgradu pazinske Općine, spomenik je nestao.

⁵⁸ *OPEL* III, 70–72.

⁵⁹ *OPEL* IV, 70.

⁶⁰ Krahe 1929: 146; Križman 1991: 253–254.

⁶¹ *OPEL* IV, 175.

⁶² Oba su objavljena u drugoj polovici 20. stoljeća: EDR075307, EDR074599; potonji je natpis podignuo otac legionara II. legije, što je rijedak primjer vojničkog natpisa u Istri.

6. Omošćice kraj Pagubica (Grimalda)

Inscr. It. 10, 3, 185 = EDR007802: nepoznati oblik spomenika, poznat je samo u rukopisnoj predaji s nedovoljno podrobnim opisom (Kandler). Bio je pronađen u masliniku kad se gradila crkva sv. Bartula, spomenik je nestao.

----- / VA V[---] / [---]T P F / [--- a]n(norum) LXX / v(iva) p(osuit) tem(---)

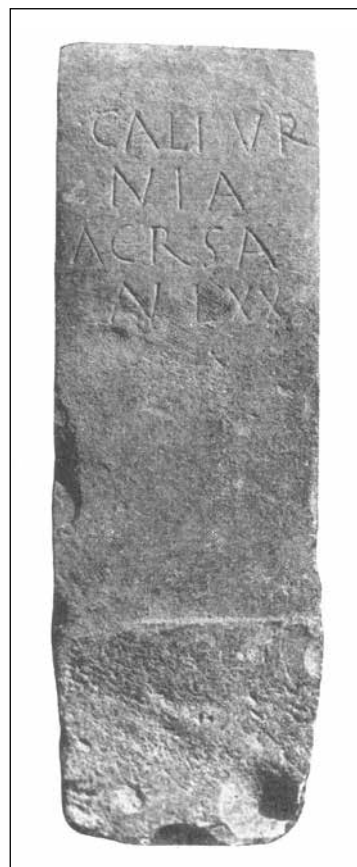
Prema prijepisu, bio je vidljiv dio posljednjih četiriju redaka, ali nema elemenata za rekonstrukciju imena, prepoznaje se samo filijacija. Osoba je doživjela 70 godina, ali nije moguće reći da li se radilo o muškarcu ili ženi (iako EDR donosi restituciju u ženskom rodu).

7. Cerje kraj Grimalde

Inscr. It. 10, 3, 186 = EDR007803: stela bez obruba, pješčenjak, 118 x 40 x 7 cm. Bila je pronađena u selu Cerje kraj Grimalde, služila je kao potporanj grede baladura (trijema) kuće Antuna Paulovića. Prenesena je zgradu pazinske Općine 1930., gdje je bila izložena s drugim epigrafskim spomenicima Pazinštine. Od spomenika koji su se tamo nalazili, jedina je sačuvana i danas se nalazi u spremištu Gradskog muzeja u Pazinu⁶³ (sl. 8).

Calpurnia / Agrsa / an(norum) LXX

Natpis svjedoči o zanimljivoj kombinaciji tipično rimskog obiteljskog imena Kalpurnija i autohtonog osobnog imena Agrsa. Kalpurniji su bili jedan od najbrojnijih, najmoćnijih, najutjecajnijih i najpoznatijih rimskih rodova u vrijeme Rimske Republike i ranoga Carstva, pa su slijedom toga i jako zastupljeni u epigrafiji, kako u Italiji tako i u svim zapadnim provincijama.⁶⁴ Samo u sjevernoj Istri zabilježeno je desetak imena na šest natpisa,⁶⁵ a znatno manje na području Pole, Parenčija i Tergeste. Poznato je da su imali posjede i na Pagu.⁶⁶ Kognomen *Agrsa* je jedinstven, nema mu drugih potvrda igdje u rimskodobnoj epigrafiji. Iako Križman spominje ovaj natpis i ime, ne izjašnjava se o njegovom jezičnom podrijetlu.⁶⁷ Međutim, unatoč nedostatku sličnosti s drugim histarskim imenima,⁶⁸ vjerojatno se radi o autohtonom imenu žene koja kombinira rimsko obiteljsko ime s lokalnim osobnim, te je još jedan primjer djelomične romanizacije autohtonog stanovništva. Paleografske značajke datiraju natpis u kraj 1. stoljeća pr. Kr.

Sl. 8. Natpis iz Cerja kraj Grimalde (prema *Inscr. It.* 10, 3, 186) / Fig. 8. *Ins-
cription from Cerje near Grimalda (after
Inscr. It.* 10, 3, 186)

63 Zahvaljujem ravnateljici Maji Zidarić i kustosu Ivanu Smoljanu, kao i pročelnici Upravnog odjela za društvene djelatnosti Grada Pazina Neviji Srdoč i svima koje je na moju zamolbu pitala zna li se nešto o tim nestalim antičkim spomenicima. Osim ovome natpisu, svim se drugim spomenicima koji su 1930-ih bili u zgradi pazinske Općine poslije 1945. godine izgubio svaki trag.

64 OPEL II, 25–26.

65 *Inscr. It.*, 10, 3: 15 (Kopar), 47 (Vilanija), 49 (Seget), 58 (Novigrad), 96 (Oprtalj), 122 (Sočerga),

66 *CIL* 3, 2891, 2886, usp. Rendić-Miočević 1955: 721; Grisonic *et al.* 2022.

67 Križman 1991: 81.

68 Slični oblici – *Gresa*, *Gresianus*, *Gresius*, nalaze se Panoniji, Meziji, Hispaniji i Narbonskoj Galiji, OPEL I, 171, ali nemoguće je reći postoji li između istarskog imena *Agrsa* i ovih oblika ikakva veza.

Druga, omanja skupina natpisa na području Pazinštine zabilježena je oko Pazinskih Novaki, Ćusi i Gologorice, što vjerojatno također predstavlja jezgru skupine zaselaka u kojima je živjelo romanizirano i djelomično romanizirano autohtono stanovništvo, o čemu svjedoče njihova imena. S toga je područja izlaz na more išao prema istoku, dolinom Gologoričkog potoka, ispod Krbuna do Čepićkog (tada) jezera⁶⁹ i prema Plominu (Flanoni) i Flanatičkom zaljevu. Na rijeci Raši bila je granica Histrije, koja je bila dio ital-ske Desete regije, i Liburnije, koja je bila dio provincije Dalmacije. To međutim sigurno nije priječilo komunikaciju, o čemu svjedoči i natpisna građa, jer se neka imena koja su česta u Flanoni javljaju i na području Gologorice.

8. Pazinski Novaki, Sv. Ulrik

CIL 5, 405 = *Inscr. It.* 10, 3, 188 = EDR007805_ nadgrobni cibus, 105 x 90 x 30 cm. Natpis nije sačuvan, spominje se u rukopisnoj predaji, a mjere su navedene u stopama i uncijama. Bio je pronađen na obronku brda Sv. Ulrika, 15 minuta hoda od sela prema sjevero-zapadu, 100 koraka od ruševina crkve. Župna crkva sv. Ulrika u Pazinskim Novakima iz 17. stoljeća sljednica je starije crkve koja je bila izvan naselja. Nestao je kad se gradila kapelica uz cestu prema Pazinu.

Favonia Ma(...)/ viva f(ecit) sibi et f(iliae) / Sep(timiae) Maxi(mae) an(norum) XX

Favoniji su bili plebejska obitelj u Rimu, poznat je Marko Favonije koji je sredinom 1. stoljeća pr. Kr. obnašao dužnosti edila i kvestora, vjerojatno i pretora,⁷⁰ te legata na Siciliji. U građanskom ratu između Pompeja i Cezara stavio se na stranu prvoga, poginuo je u bitci kod Filipa 42. pr. Kr. Ova Favonija (možda *Maxima* ili sl.) je jedini primjer tog obiteljskog imena u Istri, još je jedan u Altinu kraj Venecije, a ima ih po cijeloj Italiji i u nekim provincijama.⁷¹ I *Septimius*, obiteljsko ime kćeri (tj. njenog oca, Favonijeva supruga), jako je rašireno u Italiji i provincijama,⁷² obje žene svojim imenima pokazuju potpunu pripadnost rimskom identitetskome krugu.

9. Ćusi, Nad Grabrice

CIL 5, 320 = *Inscr. It.* 10, 3, 189 = EDR 007806: ploča od pješčenjaka, 75 x 45 x 12 cm (u rukopisnoj predaji mjere su u stopama i uncijama). Krajem 19. stoljeća zabilježena je u kući obitelji Pikot u selu Ćusi, a navodno je bila pronađena na vrhu brda Nad Grabrice iznad sela. U međuvremenu je nestala, već 1930-ih nije pronađena.

Laelia C(ai) f(ilia) / Maxima an(norum) C

Ženska osoba zabilježena na nadgrobni natpisu pripadala je obitelji Lelija, plebejskog podrijetla, o kojoj postoji obilje povijesnih podataka, iako poslije 2. stoljeća pr. Kr. nisu dosizali najviše državne dužnosti.⁷³ Epigrafski su dobro zastupljeni u Desetoj regiji, u Istri je samo još jedna pripadnica obitelji u Puli,⁷⁴ a dobro su zastupljeni u Desetoj regiji, u ostatku Italije i u zapadnim provincijama.⁷⁵ Natpis se ističe po dugovječnosti Lelije

69 U novovjekovnoj bibliografiji za ime jezera nalazimo Lago Cepich, Lago d'Arsa, Lago Felicia, isušeno je 1930-ih godina, danas Čepićko polje, usp. Felcher 2008: 61.

70 Broughton 1952: 565; Ryan 1994.

71 *OPEL* II, 135: Hispania, Belgica, Narbonensis i Brtannia.

72 *OPEL* IV, 69–70.

73 Broughton 195: 94–95, 270–271, 578.

74 *Inscr. It.* 10, 192: *Laelia Onesima*.

75 *OPEL* II, 16: Hispanija, Belgica, Narbonensis, Dalmatia, Pannonia, Noricum, Dacia, Aquitania, Moesia.

Maksime, koja je preminula u stotoj godini života. Iako možemo sumnjati u potpunu preciznost takvog podatka, jer se brojanje godina života u rimsko doba nije temeljilo na točnoj matičnoj evidenciji, dugovječnost nekih pojedinaca u središnjoj Istri zanimljiv je fenomen.⁷⁶

10. Ćusi, Nad Grabrice

CIL 5, 1020 = *Inscr. It.* 10, 3, 190 = EDR007807: ploča od pješčenjaka, 75 x 45 x 12 cm (u rukopisnoj predaji mjere su u stopama i uncijama). Kao i prethodna, krajem 19. stoljeća zabilježena je u kući obitelji Pikot u selu Ćusi, a navodno je bila pronađena na vrhu brda Nad Grabrice iznad sela. U međuvremenu je nestala, već 1930-ih nije pronađena.

Opiaus / Reviarius / an(norum) LXXXV

Oba imena, obiteljsko i osobno, sigurno su autohtonog podrijetla: *Opia(v)us* pripada široj skupini imena na *Op(p)-*, za koja neki misle da su venetska,⁷⁷ a drugi da su venetsko-ilirska, odnosno „ilirski”.⁷⁸ Ime *Reviarius* je jedinstveno u rimskodobnoj onomastici, ovo je jedina njegova potvrda,⁷⁹ a također se svrstava u autohtona imena.⁸⁰ Imali bismo tako ovdje osobu koja nosi oba dijela imena autohtonog podrijetla, dok s istoga mjesta potječe prethodni natpis koji donosi ime žene sa sasvim rimskim oblicima imena. Kako su oba natpisa zabilježena samo u rukopisnoj predaji, nemamo ilustracije kojima bi se možda paleografskom analizom barem u grubim crtama odredila datacija.

11. Golgorica

CIL 5, 323 = *Inscr. It.* 3, 191 = EDR007808: nadgrobni žrtvenik od vapnenca, 85 x 53 x 44 cm, s reljefima na bočnim stranama: iz kaleža izlaze vitice vinove loze s grozdovima, a uz kalež su dvije ptice. Sva tri polja, natpisno i dva bočna s reljefima, profilirana su gore i dolje nizom utora i letvica. Žrtvenik je služio kao nosač križa pokraj pročelja župne crkve, danas je uzidan u ogradni zid (sl. 9–10).

T(itus) Avilius / Proculus / t(estamento) f(ieri) i(ussit) sibi e[t] / Iuliae Ianu[ariae]

Natpis je uklesan pravilnom kapitalom u četiri retka, izvedba reljefa je zanatski na vrlo visokoj razini. Tit Avilije Prokul je oporučno dao postaviti spomenik sebi i Juliji Januariji, a obje osobe nose tipično latinska imena, nema traga autohtonih elemenata. Aviliji su jako raširen rod, s potvrdama u gotovo svim europskim provincijama,⁸¹ i naravno u Italiji, gdje su – naročito u sjevernoj Italiji – bili poznati kao trgovci.⁸² Kao što se u nedalekom Boljunu nalazi žrtvenik Gaja Valerija Priska, akvilejskog trgovca tkaninom,⁸³ tako i ovdje možemo zamisliti nekog Italca koji je djelovao na području središnje Istre.

⁷⁶ Matijašić 2020a: 296.

⁷⁷ Križman 1991: 129 navodi mišljenje Antona Mayera da venetsku pripadnost potvrđuju nalazi imena *Opiava* / *Opiavus* u Liburniji (Karin, Rab, Krk) te da, prema njegovu mišljenju, pripadaju imenskoj skupini autohtonog postanka od Veneta do Liburnije, uključujući Istru.

⁷⁸ Krahe 1929: 81; Križman 1991: 101 i 103; usp. *OPEL* III, 114. Jedna potvrda u Daciji (*CIL* III, 7892) bila bi dokaz „ilirsko-dačkih” veza, koje su u dijelu literature pretpostavljene, usp. Rendić-Miočević 1981a.

⁷⁹ *OPEL* IV, 28.

⁸⁰ Krahe 1929: 147.

⁸¹ *OPEL* I, 96.

⁸² Cresci Marrone 1993: 33–37.

⁸³ *Inscr. It.* 10, 3, 200 = *CIL* 5, 324; EDR007817: *C(aius) Valerius / Priscus / vestiarius / Aquileiensis / dedit*.

Sl. 9. Natpis iz Pazinskih Novaki (prema Inscr. It. 10, 3, 188) / Fig. 9. Inscription from Pazinski Novaki (after Inscr. It. 10, 3, 188)

Sl. 10. Bočna strana natpisa iz Pazinskih Novaki (prema Inscr. It. 10, 3, 188) / Fig. 10. Side panel of the inscription from Pazinski Novaki (after Inscr. It. 10, 3, 188)

12. Zaleski Dol kraj Gologorice

Inscr. It. 10, 3, 192 = EDR007809: portretna stela od vapnenca, 244 x 82 x 23 cm, oblika edikule s trokutastim zabatom i akroterijima, poprsja muškarca i žene u gornjem dijelu, tekst natpisa u središnjem polju. Bila je pronađena kraj zaseoka Zaleski Dol (ili Zaleski) kraj Gologorice, u vinogradu Marina Puhara, 1901. godine,⁸⁴ 1908. prenesena u Pulu, gdje se danas nalazi u Arheološkom muzeju Istre (izložbeni prostor u Augustovom hramu) (sl. 11).

Q(uintus) Labienus Q(uinti) f(ilius) Mollio / testamento fieri iussit / sibi et Aquiliae Sp(uri) f(iliae) / Tertiae uxori / L(ucius) M(arcus) C(aius) Aquillis faciundum / curaverunt

Labijen je oporučno naložio izradu stele za sebe i suprugu Akviliju, a braća Lucije, Marko i Gaj Akvilije (vjerojatno njezini braća ili nećaci) su se pobrinuli da se nalog izvrši. Labijeni su italjski rod, plebejskog podrijetla, čiji su članovi dosta brojni u italjskoj epigrafiji,⁸⁵ a najbliži Labijen potvrđen je u obližnjem Roču.⁸⁶ U rimskoj političkoj povijesti 1. stoljeća pr. Kr. poznato je nekoliko Labijena koji su obnašali dužnosti plebejskog tribuna, vojnih tribuna i sličnih, ne najviših državnih dužnosti.⁸⁷ Osobno ime *Mollio* neki smatraju autohtonim imenom, a kako se u Venetu (Este) javlja oblik *Mollo*, moguće ga

⁸⁴ Bulic, Gnirs 1908: 62–63; Gnirs 1908: 157; Sticotti 1908: 308–309.

⁸⁵ OPEL III, 15, bilježe se i potvrde u galskim provincijama.

⁸⁶ Inscr. It. 10, 3, 442 = CIL 5, 442 = EDR007752: C. Labienus Potens.

⁸⁷ Broughton 1952: 167, 238, 578.

možemo smjestiti u venetsko-histarsku onomastiku skupinu.⁸⁸ Imali bismo tako čovjeka koji također pripada romaniziranom sloju potomaka autohtonih stanovnika, na natpisu iz prve polovice 1. stoljeća. On je sebi i ženi mogao priskrbiti skupi spomenik s portetima, što ih je izradio kipar koji nije bio vrhunski portretist, ali monumentalnost spomenika govori nam da je naručitelj pripadao visokom sloju, eliti mjesnoga stanovništva.

Obiteljsko ime žene pripada rodu Akvilija, koji je u inačicama *Aquilius* / *Aquilia* / *Aquillius* / *Aquillia* potvrđen u Italiji i nizu provincija,⁸⁹ a neki istraživači u njemu prepoznaju venetsko podrijetlo.⁹⁰ Za nas je međutim važna činjenica da je obiteljsko ime Akvilija u lijepom broju potvrđeno u Flanoni (Plomin),⁹¹ na istočnoj obali Istre, što se može dovesti u vezu s Akvilijom i njezinim nećacima sa stele iz Zaleskog Dola.

Prirodna komunikacija s područja Gologorice zaista i ide prema istoku, duž obala nekadašnjeg Čepićkog jezera, do Plomina. Brežuljci između Cusi i Gologorice predstavljaju vododjelnicu između sliva Pazinčice (koja ponire u Pazinskoj jami ali je u geološkoj prošlosti izdubila Limsku dragu i Limski zaljev), i Boljunčice / Raše, koja se ulijeva u Kvarnerski zaljev. Pazinsko je područje u antici, kao i kasnije, bilo na sjecištu komunikacija, ali zbog brdovitog karaktera reljefa bilo je teško prohodno i stoga u priličnoj mjeri izolirano: izlazi prema moru bili su na trima stranama: prema Butonigi i Mirni, prema Boljunčici i Plominu, te dolinom Drage prema Limskom zaljevu. Sve to nije bilo dovoljno dobro za intenzivnije naseljavanje, jer je korištenje poljoprivrednih resursa bilo ograničeno razmjerno skromnim površinama pogodnim za intenzivniju eksploataciju.

U novije je vrijeme slučajno pronađen jedan novi arheološki lokalitet južno od Pazina, na prostoru vapnenačkog ravnjaka koji se proteže između Limske drage i doline rijeke Raše, a baca novo svjetlo na naseljavanje južnog dijela pazinskog područja. Tijekom pripreme terena za izgradnju obilazne ceste od Rogovića do Lindarskog Križa, kraj sela Bakši pronađeno je 2019. godine nekoliko zidova i podnica.⁹² Nastavkom zaštitnog istraživanja 2020. godine⁹³ utvrđeno je da se radi o suhozidnoj arhitekturi koja se razmjerno obilnim nalazima ulomaka kućanske keramike (grube i fine posude, amfore, uljanica), stakla i metala (željezni čavli, brončani predmeti slični čavlima, slabo sačuvan primjerak novca) može datirati u antičko razdoblje (od 1. do 4. stoljeća).

Sl. 11. Stela iz Zaleskog Dola kraj Gologorice (prema Inscr. It. 10, 3, 191) / Fig. 11. Stele from Zaleski Dol near Gologorica (after Inscr. It. 10, 3, 191)

88 Krahe 1929: 77; *CIL* 5, 2974; Križman 1991: 177. Degrassi spominje i *Mollicius* u Akvileji, *CIL* 5, 1305, koji doduše nalazimo i u Rimu, *CIL* 6, 10049. Valja spomenuti i oblike *Moliaus* i *Moliavus* u Roču: *Inscr. It.* 10, 3, 143 = *CIL* 5, 450; *Inscr. It.* 10, 3, 170 = EDR007787, te *Moliavisa* iz Draguča: EDR007030. Usp. i Križman 1991: 163.

89 *OPEL* I, 71: *Hispania, Belgica, Narbonensis, Dalmatia, Lugdunesis, Raetia*.

90 Križman 1991: 125 upućuje na Antona Mayera.

91 *CIL* 3, 3032; *CIL* 3, 3036 = *ILJug* 2908; *CIL* 3, 3037; *CIL* 3, 3038 = 10062; *ILJug* 2902, 2903; usp. Matijašić 2016: 102 i 106; Matijašić 2020b: 348.

92 Čakanović 2019.

93 Lapić 2020.

Ovako skromni ostatci primjer su siromašne nastambe, prebivališta lokalnog stanovništva daleko od komunikacija. Iz povijesnih izvora ne doznajemo kako su živjeli seoski stanovnici podalje od gradskih središta i romaniziranih područja, ali epigrafija čuva neka njihova imena i poneki dodatni podatak, npr. o godinama života i rodbinskim odnosima. Arheologija krajolika donekle nadomješta nedostatak povijesnih pisanih izvora, ali zahtjeva širi prostorno-vremenski topografski zahvat,⁹⁴ što podrazumjeva širi projektni pristup. Sustavnim pregledom terena našlo bi se, ako bi uvjeti vidljivosti površine tla bili povoljni, dovoljno tragova naseljenosti najnižeg stupnja na društvenoj ljestvici, ali to je moguće samo na oranicama, obrađenim česticama bez prirodne vegetacije.⁹⁵ To je na području središnje Istre vrlo teško ostvariti zbog brdovitog terena obraslog šumom, s razmjerno malo obradivih površina izvan dolina vodotoka. Zato ovaj nalaz kod sela Bakši pripada kategoriji slučajnih nalaza, do kojih se dolazi zemljanim radovima za neku drugu namjenu. Skromnih pojedinačnih suhozidnih struktura koje su pripadale građevinama iz rimskog doba bilo je na Pazinštini zacijelo još, ali ih je nemoguće prepoznati, jer na površini ne ostavljaju gotovo nikakve tragove. Dodatnu poteškoću na većem dijelu Pazinštine predstavlja i erozija, koja je na flišnom području izraženija, pa su arheološki ostaci efemernih građevina, privremenih kratkotrajnih struktura, možda i posve nestali.

Tragove komunikacijske infrastrukture ne možemo danas prepoznati na flišnome terenu sjeverno od Pazina, ali ni na onomu južno od Pazina, gdje je geološka podloga vapnenac. Odnos nastanjenih točaka u krajoliku i topografije / hidrologije terena može osvijetliti prometne pravce barem u grubim crtama, što ne podrazumijeva kontinuitet života već postojanost (engl. *resilience*) naseljenosti uvijek iznova na istim mjestima.⁹⁶ Staze, stazice, ceste, putovi i srodni fizički pojmovi predstavljaju ostatke tzv. krajolika kretanja, komunikacije, povezivanja, krajolika koji se može u grubim crtama rekonstruirati u kontekstu topografije (tj. geomorfologije) i hidrologije tj. prepreka koje oblikuju optimalne rute,⁹⁷ oblikujući smjerove komunikacija često bez vidljive cestovne infrastrukture. Ustrajnost (engl. *persistence*) tih fenomena može se raspoznati zahvaljujući tragovima naseljenosti u dužim vremenskim razdobljima, od prapovijesti i antike do srednjeg i novog vijeka. Zanimljive rezultate daju nove tehnologije koje koriste geografske informacijske sustave u istraživanju odnosa čovjeka i krajolika, što uključuje kretanje u prošlosti.⁹⁸

Što se tradicionalne metodologije istraživanja tiče, na jednoj su strani podaci o dvama kopnenim cestovnim pravcima u rimsko doba, koji se po različitim oblicima i vrstama tragova danas mogu rekonstruirati u glavnim crtama: *Aquileia – Tergeste – Parentium – Pola (Via Flavia)* i *Pola – Nesactium – Alvona – Flanona – Tarsatica* (bezimena cesta).⁹⁹ Ostaje doduše otvorenim još čitav niz pitanja, npr. gdje je cesta prelazila rijeku Mirnu, odnosno rijeku Rašu, kuda je točno išla u južnoj Poreštini, na Bujštini, itd. Uobičajeno se pretpostavlja postojanje još jednog pravca duž rijeke Mirne do Buzeta i Roča, koji ničim posebno nije dokumentiran (osim toga rijeka je Mirna – *Ningus fl.* – bila zacijelo plovna barem dijelom svoga toka). Sve druge ceste bile su lokalnog karatera i nisu ostavile fizičkoga traga, tako da se možemo ravnati samo načelnim pretpostavkama da su rustične vile u zaleđu zapadne obale Istre bile povezane s najbližom točkom na obali, duž koje su postojale mnogobrojne manje i veće lučice za pomorski promet.¹⁰⁰

94 Potter 1979.

95 Bowes 2020: 14–15.

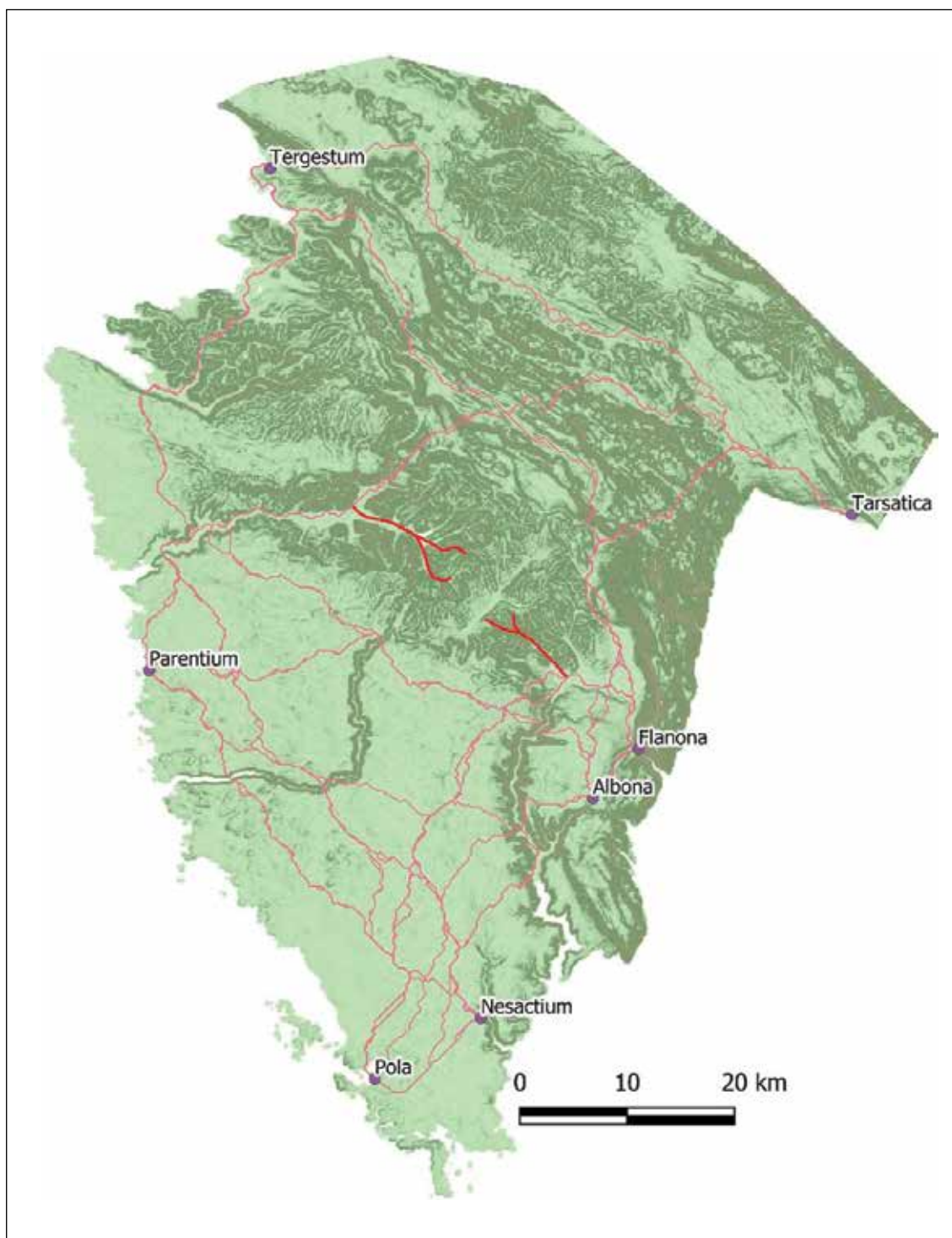
96 Snead *et al.* 2009: 1–19.

97 Gibson 2006: 62.

98 McLean, Rubio-Campillo 2022.

99 Bosio 1991: 213–235; Gramaticopolo 2004; Degrassi 2014: 133–136.

100 Koncani Uhač 2019.

Sl. 12. Karta Istre s putovima koje daje računalni program izračuna optimalnih putova s obzirom na reljef (prema McLean, Rubio-Campillo 2022, dopune autorove) / Fig. 12. Map of Istria with paths provided by a computer program calculating optimal routes considering the orography (after McLean, Rubio-Campillo 2022, Author's additions)

Računalni programi koji na podlozi digitalnog reljefa terena mogu predložiti optimalni put između dviju točaka (Least Cost Path) s obzirom na reljef daju određene pokazatelje, ali uglavnom na razini hipoteze i često višestrukih mogućnosti, pogotovo na ravničarskom terenu. Jedna takva analiza koja je učinjena za glavna urbana središta antičke Istre očekivano je ostavila Pazinštinu izvan takve mreže putova (sl. 12).¹⁰¹

Po nalazima epigrafskih spomenika, na prostoru Pazinštine mogu se prepoznati dva područja intenzivnijeg naseljavanja u antici. Između Kršikle, Pagubica i Grimalde, na malom prostoru od nekoliko četvornih kilometara, pronađeno je više antičkih natpisa koji svjedoče o naseljenosti flišnog terena iznad potoka Butonige u rimsko doba. U blizoj okolini sliva Butonige poznato je samo vrlo malo natpisa, po jedan u selu Juradi¹⁰² i (vjerojatno) u Draguču.¹⁰³ Ovdje je očito postojala nešto brojnija zajednica romaniziranih Histra, raspršenih u pojedinačnim zaselcima, ali njihov položaj je omogućavao komunikaciju dolinom potoka Butoniga s dolinom Mirne, a time i prema moru i glavnim prometnim pravcima duž obale zapadne Istre. Udaljenost do doline rijeke Mirne je oko 11 km, a do mora 32 km. Područje oko Kašcerge i Pagubica nije za istarsko gospodarstvo u rimsko doba bilo jako važno, ali ipak je izlaz na more bio nešto kraći nego preko Pazinske kotline i Limske drage, kuda je do mora oko 40 km. Sličnu situaciju više zaselaka djelomično romaniziranog autohtonog stanovništva možemo zamisliti oko Roča, na istočnoj Bužeštini, gdje zabilježeno čak pedesetak natpisa i njihovih ulomaka.¹⁰⁴ Takva koncentracija upućuje na intenzivnije naseljavanje i romanizaciju, koja je na pazinskom području bila možda manje intenzivna.

Na drugoj strani vododjelnice, oko sela Pazinski Novaki, Ćusi i Gologorice, druga je moguća jezgra naseljavanja na Pazinštini, ali to je područje komunikacijski bilo okrenuto ka istoku, Plominskom zaljevu i Kvarneru. Od Ćusi do Plominskog zaljeva ipak je 23 km, ali većim dijelom po jednostavnom reljefu, uz obalu Čepićkoga jezera. Pritom upravno razgraničenje Desete regije i provincije Dalmacije nije predstavljalo komunikacijski problem, jer se praktički radilo o lokalnom prometu mjesnoga stanovništva, a ne o važnijem pravcu koji bi zahtijevao nekakav porezni ili drugi nadzor. Kod Plomina se cesta ili staza s Pazinštine priključivala na cestu *Pola – Tarsatica*, čiji točan pravac ne znamo, ali je vjerojatno išao pored Kožljaka prema Učki. Povezanost zaselaka oko Gologorice s plominskim područjem naravno dokazuju Akviliji, koji se javljaju u epigrafiji obaju područja.¹⁰⁵

O fenomenu romanizacije u istarskom kontekstu, histarskog autohtonog stanovništva, nije su puno pisalo, osim načelnih tvrdnji zasnovanih na općim mjestima o akulturaciji, prijelazu iz jedne kulture u drugu. Mnogobrojna histarska osobna imena i imena božanstava (često zajednička Histrima i Liburnima)¹⁰⁶ uzimaju se kao bjelodani dokaz miješanja autohtonih tradicija i rimske kulture, ali nedostaju sustavne analize. Kako područje Pazinštine nije imalo važnije gospodarske resurse kojima bi se uklopilo u gospodarske tokove Rimskoga Carstva, ostalo je slabije naseljeno od obalnih dijelova Istre. Ovdje se nisu razvila veća naselja, a duže su se očuvale starije tradicije, npr. jezik, vjerojatno i običaji, tj. ono što danas nazivamo nematerijalnom baštinom. Akulturacija je međutim do kraja antičkog razdoblja te razlike „ispeglala“, a doseobe u ranom srednjem vijeku ponovo su promijenile etničku sliku teritorija. Iako smo ovim tekstom možda učinili mali korak naprijed, još je uvijek mnogo otvorenih pitanja za buduća istraživanja.

101 McLean, Rubio-Campillo 2022.

102 *Inscr. It.* 10, 3, 119: *L. Magplinus L. f. an. LXX*; usp. i Starac 2007: 74–75.

103 *Inscr. It.* 10, 3, 178: *Firmo Turellio et Quintinae ... posuit et dedicavit Remmius Maximus*, iz sela Duričići istočno od Draguča; *Inscr. It.* 10, 3, 179: *Cassia Luci f. Secunda An. LXXX*, navodno iz Draguča ili Roča.

104 *Inscr. It.* 10, 3, 123–178, na str. 60–78; ali oko polovice toga su samo mali ulomci.

105 Usp. gore bilj. 90.

106 Rendić-Miočević 1955; Šašel Kos 1999: 63–80.

LITERATURA / LITERATURE

- Attema, Schoerner 2012 P. Attema, G. Schoerner (ur.), *Comparative issues in the archaeology of the Roman rural landscape, Site classification between survey, excavation and historical categories*, Journal of Roman studies, Supplementary Series Number 88, Portsmouth, Rhode Island 2012.
- Bernardini, Vinci 2020 Federico Bernardini, Giacomo Vinci, „Archaeological landscape in central northern Istria (Croatia) revealed by airborne LiDAR: from prehistoric sites to Roman centuriation“, *Archaeological and Anthropological Sciences* 12, 2020., 133 (<https://doi.org/10.1007/s12520-020-01070-w>)
- Bintliff, Snodgrass 1988 J. Bintliff, A. Snodgrass, „Off-site pottery distribution: a regional and interregional perspective“, *Current Anthropology* 29, Chicago, 1988., 506–513.
- Bowes 2020 K. Bowes (ur.), *The Roman Peasant Project 2009–2014, Excavating the Roman Rural Poor*, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, 2020.
- Broughton 1952 T. Robert S. Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic, Volume II, 99 B.C. – 31 B.C.*, American Philological Association, New York, 1952.
- Bulić, Gnirs 1902 Frane Bulić, Anton Gnirs, u: *Mitteilungen der k. k. Central-Commission*, III s., 1, 1902., 62–63.
- Bulić 2014a Davor Bulić, *Rimska ruralna arhitektura Istre u kontekstu ekonomske i socijalne povijesti*, doktorski rad, Zadar, 2014.
- Bulić 2014b Davor Bulić, „Kontinuitet i diskontinuitet naseljenosti Istre na razmeđu prapovijesti i antike“, *Tabula* 12, 2014., 65–78.
- Buršić-Matijašić 2007 Klara Buršić-Matijašić, *Gradine Istre. Povijest prije povijesti*, Povijest Istre 6, ZN „Žakan Juri“, Pula, 2007.
- Cresci Marrone 1993 Giovannella Cresci Marrone, „Gens Avil(l)ia e commercio dei metalli in valle di Cogne“, *Mélanges de l'École française de Rome*, 105, 1, 1993., 33–37.
- Čakanić 2019 Davor Čakanić, *Preliminarni izvještaj o arheološkom istraživanju na trasi spojne ceste Istarski ipsilon: čvor Rogovići – Lindarski križ (D4) na stacionaži 3+800 km*, Geoarheo d.o.o., Zagreb, 2019.
- de Franceschi 1964 Camillo de Franceschi, *Storia documentata della Contea di Pisino, a cura del figlio Carlo*, Società istriana di archeologia e storia patria, Venezia, 1964.
- Degrassi 1929 Attilio Degrassi, „Notiziario archeologico (1929)“, *Atti e Memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, 41, 1929., 397–405.
- Degrassi 1936 Attilio Degrassi, *Inscriptiones Italiae, Volumen X, Regio X, Fasciculus III, Histria Septemtrionalis*, La Libreria dello Stato, Roma, 1936.
- Degrassi 1954 Attilio Degrassi, *Il confine nord-orientale dell'Italia Romana, Dissertationes Bernenses*, ser. I, fasc. 6, A. Francke, Bern, 1954.
- Degrassi 2014 Valentina Degrassi, „Tergeste profectus... Partire da Trieste in età romana“, *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*, 130, 2014., 125–139.
- Felcher 2008 Stefano Felcher, „Dalla bonifica idraulica alla colonizzazione forzata. Il piano di bonifica integrale per l'Istria“, *Quaderni del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno* 219, 2008., 57–94.

- Fraschetti 1975 Augusto Fraschetti, „Per le origini della colonia di Tergeste e del municipio di Agida“, *Siculorum Gymnasium* 28, 1975., 319–335.
- Fraschetti 1983 Augusto Fraschetti, „La Pietas di Cesare e la colonia di Pola“, *Atti dell'Istituto Orientale di Napoli. Archeologia* 5, 1983., 77–102.
- Gibson 2006 Erin Gibson, „The archaeology of Movement in a Mediterranean Landscape“, *Journal of Mediterranean Archaeology* 20, 1, 2006., 61–87.
- Gnirs 1908 Anton Gnirs, „Gologorica“, *Jahrbuch für Altertumskunde* 2, 1908., 157.
- Gramaticopolo 2004 Romano Gramaticopolo, „Via Flavia – Strada romana nell'Istria romanizzata“, *Archeografo Triestino*, IV serie, 64 (112), 2004., 127–190.
- Grisonic *et al.* 2022 Maja Grisonic, Nikola Cesarik, Inga Vilogorac Brčić, David Štrmelj, „*Calpurnia L. Pisonis filia, Cn. Pisonis neptis* i zavjetna ara posvećena Izidi, Serapisu, Ozirisu i Anubisu iz uvale Caska na otoku Pagu“, *VAMZ*, 3. serija, 55, 2022., 231–255.
- Guštin 1986 Mitja Guštin, „Latenske fibule iz Istre“, u: V. Jurkić (ur.), *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju*, *IzdHAD* 11, 2, 1986., 33–46.
- Koncani Uhač 2019 Ida Koncani Uhač, *Rimski lučki uređaji u Istri i njihov arheološki kontekst*, doktorski rad, Zadar, 2019.
- Krahe 1929 Hans Krahe, *Lexicon altillyrischer Personennamen*, Heidelberg, 1929.
- Križman 1991 Mate Križman, *Rimska imena u Istri. Osobna imena na istarskim natpisima iz rimskog doba, Latina et Graeca*, Zagreb, 1991.
- Križman 1997 Mate Križman, *Antička svjedočanstva o Istri*, *Povijest Istre* 1, ZN „Žakan Juri“, Pula, 1997.
- Laffi 1966 Umberto Laffi, *Adtributio e contributio. Problemi del sistema politico-amministrativo dello stato romano*, Nistri-Lischi, Pisa, 1966.
- Lapić 2020 Jelena Lapić, *Izvešće o zaštitnom arheološkom istraživanju lokaliteta na stacionaži 3+800, ceste IY (čvor Rogovići) – Lindarski Križ (D64)*, *Geoarheo d.o.o.*, Zagreb, 2020.
- Marchiori 2013 Antonio Marchiori, *Oltre la costa: centuriazione e insediamento nell'Istria romana*, *Circolo di cultura istro-veneta „Istria“*, Trieste, 2013.
- Margetić 1979–1980 Lujo Margetić, „Accenni ai confini augustei del territorio tergestino“, *Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno*, 10, 1979.–1980., 75–101.
- Marion 1998 Yolande Marion, „Pline et le Adriatique orientale: quelques problèmes d'interprétation d'Histoire Naturelle 3.129–152“, u: Pascal Arnaud, Patrick Counillon (ur.), *Geographica historica*, Ausonius – Publications, Études 2, Bordeaux–Nice, 1998., 119–135.
- Matijašić 1988 Robert Matijašić, *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium i njihovo naseljavanje od I do III stoljeća*, *Latina et Graeca*, Zagreb, 1988.
- Matijašić 1998 Robert Matijašić, *Gospodarstvo antičke Istre*, ZN „Žakan Juri“, Pula, 1998.
- Matijašić 2012 Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*, Leykam International, Zagreb, 2012.

- p>Matijašić 2016Robert Matijašić, „Plominska božica Ika“,
- Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*
- 3, 2016. (2017), 99–109.
- Matijašić 2020aRobert Matijašić, „Una nuova epigrafe romana da Sanvincenti e l'età dei defunti nell'epigrafia istriana“, u: Fabrizio Bisconti, Giovannella Cresci Marrone, Fulvia Mainardis, Fabio Prenc (ur.), *Legite, tenete, in corde habete. Miscellanea in onore di Giuseppe Cuscito*, *Antichità Altoadriatiche* 92, 2020., 293–300.
- Matijašić 2020bRobert Matijašić, „Novi i ispravljani natpisi iz Plomina“, u: Ivan Radman Livaja, Tomislav Bilić (ur.), *Monumenta marmore aereque perenniora – Zbornik radova u čast Ante Rendić-Miočeviću – A volume dedicated to Ante Rendić-Miočević*, Arheološki muzej u Zagrebu. *Collectanea Archaeologica Musei Archaeologici Zagrabienensis*, Vol. 3, Zagreb, 2020., 346–353.
- McLean, Rubio-Campillo 2022Andrew McLean, Xavier Rubio-Campillo, „Beyond Least Cost Paths: Circuit theory, maritime mobility and patterns of urbanism in the Roman Adriatic“, *Journal of Archaeological Science* 183, 2022., 105534.
- Mihovilić 2001Kristina Mihovilić, *Nesactium. Prapovijesni nalazi 1900.–1953.*, Monografije i katalozi 11, Arheološki muzej Istre, Pula, 2001.
- Miškec 2002Alenka Miškec, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Kroatien, Abteilung XVIII Istrien*, Philip von Zabern, Mainz, 2002.
- Panciera 2006Silvio Panciera, „Dove finisce la città“, u: *Epigrafi, epigrafia, epigrafisti. Scritti vari e in editi (1956–2005)*, Edizioni Quasar, Roma, 2006., 927–936.
- Pentek 1989Ivica Pentek, „Prirodne osobine Pazina i Pazinštine“, *Pazinski memorijal* 19, 1989., 141–163.
- Potter 1979T. W. Potter, *The Changing Landscape of South Etruria*, Paul Elek, London, 1979.
- Rendić-Miočević 1955Duje Rendić-Miočević, „Onomastičke studije s teritorija Liburna (Prilozi ilirskoj onomastici)“, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru* 1, 1955. (isto u: *Iliri i antički svijet. Ilirološke studije*, Književni krug, Split, 1989., 711–728).
- Rendić-Miočević 1981aDuje Rendić Miočević, „*Dacico-Illyrica*. Neki aspekti ilirske kolonizacije Dacije u svjetlu natpisa na ceratama iz Alburnusa“, *Rad JAZU, Razred za društvene znanosti* 20, Zagreb, 1981., 21–37 (isto u: *Iliri i antički svijet. Ilirološke studije*, Književni krug, Split, 1989., 751–767).
- Rendić-Miočević 1981bDuje Rendić Miočević, „Neke karakteristike histarske onomastike“, *Histria Historica* 4, 2, 1981., 67–76 (isto u: *Iliri i antički svijet. Ilirološke studije*, Književni krug, Split, 1989., 729–735).
- Riđanović 1975Josip Riđanović, „Istra“, u: Alfonso Cvitanović, *Sjeverno Hrvatsko primorje*, Geografija SR Hrvatske 5, Školska knjiga, Zagreb, 1975., 170–205.
- Roglić 1975Josip Roglić, „Prirodna osnova“, u: Alfonso Cvitanović, *Sjeverno Hrvatsko primorje*, Geografija SR Hrvatske 5, Školska knjiga, Zagreb, 1975., 5–42.
- Russell 2013Ben Russel, *The Economics of the Roman Stone Trade*, Oxford University Press, Oxford, 2013.
- Russell 2018Ben Russell, „The dynamics of stone transport between the Roman Mediterranean and its hinterland“, *Facta: A Journal of*

- Late Roman, Medieval and Post-Medieval Material Culture Studies* 2, 2018., 107–126.
- Ryan 1994 Francis Xavier Ryan, "The Quaestorship of Favonius and the Tribune of Metellus Scipio", *Athenaeum* 82, 1994., 505–521.
- Santangelo 2016 Federico Santangelo, "Caesar's aims in northeast Italy", *PBSR* 84, 2016., 101–129.
- Sisani 2017 Simone Sisani, "Tergeste e le 'colonie' cesariane della Gallia togata (in margine a b.g. 8.24.3)", u: Annalisa Giovannini (ur.), *Trieste e l'Istria, Incontri a tema per la diffusione della storia e del patrimonio culturale*, Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, Quaderni 7, Trieste, 2017., 105–152.
- Slukan Altić 2014 Mirela Slukan Altić, "Historijsko-geografska osnova razvoja Pazina: kartografska analiza", *Tabula* 12, 2014., 217–232.
- Snead et al. 2009 James E. Snead, Clark L. Erickson, J. Andrew Darling, "Making Human Space: The Archaeology of Trails, Paths, and Roads", u: *Landscapes of movement. Trails, Paths, and Roads in Anthropological Perspective*, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, 2009., 1–19.
- Starac 1995 Alka Starac, "Unutrašnjost Histrije u vremenu rimske vlasti", *HArch* 26, 1995., 58–106.
- Starac 1999a Alka Starac, *Rimsko vladanje u Histriji i Liburniji, I. Histrija*, Monografije i katalogi 10/I – Arheološki muzej Istre, Pula, 1999.
- Starac 2007 Alka Starac, "Rimski nadgrobni spomenici unutrašnje Istre", *Buzetski zbornik* 34, 2007., 73–91.
- Starac 2008 Alka Starac, "Stela Kaledije Prokule", *ObHAD* 40, 1, 2008., 58–60.
- Sticotti 1908 Piero Sticotti, "Epigrafi romane d'Istria", *Atti e Memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* 24, 1908., 219–339.
- Šašel 1992 Jaroslav Šašel, "Stages in the administrative development of Roman Parentium", u: *Opera selecta*, Situla, Razprave Narodnega muzeja Slovenije 30, Ljubljana, 1992., 661–668 [isto (na hrv.): *Zbornik Poreštine* 2, Poreč, 1987., 67–74].
- Šašel Kos 1999 Marjeta Šašel Kos, *Pre-Roman Divinities of the Eastern Alps and Adriatic*, Situla, Razprave Narodnega muzeja Slovenije 38, Ljubljana, 1999.
- Valvo 1997, Alfredo Valvo, "Terra Italia, Terra Etruria, Terra Histria", *Aquileia Nostra* 68, 1997., 9–20.
- Vedaldi Iasbez 1994 Vanna Vedaldi Iasbez, *La Venetia orientale e l'Histria. Le fonti letterarie greche e latine fino alla caduta dell'Impero Romano d'Occidente*, Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina 5, Quasar Edizioni, Roma, 1994.
- Zaccaria 2023 Claudio Zaccaria, "I confini dell'ager Tergestinus: indizi epigrafici", u: Maša Saccara (ur.), *Arheološka topografija Istre. Topografia archeologica dell'Istria. Liber amicorum Matej Župančič*, Histria Editiones, Koper Capodistria, 2023., 33–44.
- Zecchini 2014 Giuseppe Zecchini, "Pola e Cesare", u: Monica Chiabà (ur.), *Hoc quoque laboris praemium. Scritti in onore di Gino Bandelli*, EUT Edizioni Università di Trieste, Trieste, 2014., 553–564.
- Zidarić 2014 Maja Zidarić, "Urbanistički razvoj Pazina od početka 16. do kraja 19. stoljeća", *Vjesnik istarskog arhiva* 21, 2014., 83–150.

SUMMARY

Central Istria in Roman Times

Central Istria encompasses the area of the former Municipality of Pazin (until 1993), stretching from Sveti Petar u Šumi to Lupoglav, including Tinjan, Karojba, and Motovun in the west, and Gračišće and Cerovlje in the east. A smaller part in the southwest (Tinjan, Karojba) is situated on a substrate of carbonate rocks (Paleogene, Mesozoic), while the larger part lies on Paleogene flysch. The difference in geological substrate has influenced the density, manner, and type of settlement, affecting connectivity, communications, and the degree of preservation of anthropized remains from older (pre)historic periods. Since the Middle Ages, Pazin has been the gravitational center, the seat of the Habsburg feudal authority and their vassals, the Pazin County, which extended over the area of the former Municipality of Pazin. The town began to develop more strongly from the 19th century, from the nucleus consisting of the feudal Castle and the surrounding lower town. With the establishment of new municipalities in 1993, the town of Pazin was reduced to the area from Zamask to Kršikla to Trviž and Lindar, mostly on flysch geological substrate (except for the area of Trviž and Stari Pazin with surrounding villages). In the more distant past, the borders and communication routes were undoubtedly quite different, so archaeological and historical evidence from Roman antiquity in Central Istria in this study includes data and findings from the area which in antiquity represented an administrative and communication unit, without considering present or recent administrative boundaries.

As is well known, Istria became part of the Roman state in the 2nd century BC, after the so-called Second Histrian War, but it was not until the middle of the 1st century BC that cities were founded, Roman colonies on the coast, *Tergeste*, *Parentium* and *Pola*. This marked the beginning of systematic Romanization, i.e. acculturation, the gradual penetration of Roman civilization among the Histri, or Liburnians on the eastern coast around Učka and Labin. Such a settlement pattern with urban centres, and those probably approaching urban physiognomy (*Aegida*, *Piquentum*, *Flanona*, *Alvona*), leaves a significant blank spot in the central part of the peninsula, where such settlements simply do not exist. Each city – colony or *municipium* – governed the surrounding area (*ager*), ensuring its economic self-sufficiency. The extent of the *ager* generally depended mostly on the agricultural potential of the surroundings, but it could also extend over a much broader area for other reasons of economic, political, or communication nature. The area of the *colonia Pola* encompassed the entire southern Istria from Lim Bay to Raša Bay, so the border ran along a line connecting Kanfanar and Sutivanac. The *Parentium* area stretched between Lim Bay and Lim Valley to the Mirna River, with the border largely determined by geomorphology, natural features.

A particular problem is the question of the *ager* of the *Tergestie*, which has been the subject of many historians' studies during the 19th and 20th centuries, and their conclusions cannot be easily summarized, as they are sometimes conflicting. However, it is generally accepted that the whole northern and central Istria (up to Učka and Raša in the east) in some way belonged to the *Tergeste ager*, through the institutions of *adtributio* and *contributio*. Communities that were thus attached to a larger urban center were generally less Romanized, and often they were in remote and harder-to-reach parts of the territory. Written sources, primarily Pliny the Elder, explicitly mention several indigenous communities living in the hinterland of Istrian colonies: *Fecusses*, *Subocrini*, *Catali*, *Menoncaleni*, *Carni*, but discussions about their territories have not led to reliable conclusions.

The basic form of settlement of the *ager* of Roman colonies is the *villa rustica*, the center of the estate with living quarters and a productive section (stables, storage rooms, oil and wine presses, workshops). The distribution map of rural sites clearly shows that, according to current knowledge, there are none in the Pazin area, except for a new site south of Pazin, near the village of Bakši, which was discovered recently (2019–2020). There are two main reasons for this: Central Istria is isolated from the main streams of Roman economy along the western coast, and the geomorphological characteristics, hilly flysch area, intersected by torrential streams, pedologically and climatologically

different from the western coast, were not suitable for extensive agriculture as developed along the western coast. From the Roman conquest of Istria in 177 BC to the founding of colonies in Caesar's time and the settlement of Roman citizens along the western coast, archaeological and historiographic data are very scarce and do not answer the question of what happened to the indigenous Histri, nor what was the degree of interaction between them and the Romans (Roman traders) in the 2nd and the first half of the 1st century BC. Whatever the fate of the subjugated Histri after the founding of the colonies *Pola* and *Parentium*, they did not disappear; some began to assimilate in the decades thereafter, in the Augustan era or the beginning of the 1st century. Those closer to the colonies or transportation routes began to adopt the Roman way of life, but in central Istria this process was much slower and superficial. The persistence of such phenomena can be recognized through traces of settlement over longer periods, from prehistory and antiquity to the Middle Ages and modern times. Computer programs that propose the optimal path between two points (Least Cost Path) considering the terrain relief, give certain indicators, but mostly at the level of hypotheses and often multiple possibilities, especially in flat terrain. One such analysis done for the main urban centers of ancient Istria understandably left Central Istria out of such a network of roads.

Not much has been written about the phenomenon of Romanization in the Istrian context, the indigenous Histrian population, except for general claims based on general notions about acculturation, the transition from one culture to another. Numerous Histrian personal names and names of deities (often common to Histri and Liburni) are taken as obvious evidence of the mixing of indigenous traditions and Roman culture, but systematic analyses are lacking. Since the Pazin area did not have significant economic resources to fit into the economic flows of the Roman Empire, it remained less populated than the coastal parts of Istria. Larger settlements did not develop here, and older traditions were preserved longer, such as language, probably customs, i.e., what we today call intangible heritage.

Translated by Robert Matijašić